

Болотнікова А. П.,

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри іноземної філології та перекладу

Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВВІЧЛИВОСТІ Й ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДИСТАНЦІЇ

Анотація. У статті проаналізовано поняття соціальної та психологічної дистанції, їх вплив на комунікативно-прагматичну категорію ввічливості. Зосереджено увагу на категорії ввічливості з погляду лінгвопрагматики. З'ясовано, що в розрізненні позитивної й негативної ввічливості суттєву роль відіграє поняття дистанції. Описано комунікативно-прагматичний потенціал мовних засобів вираження категорії ввічливості й механізм вербалізації стратегій позитивної та негативної ввічливості на тлі порушення чи дотримання соціальної дистанції. Розкрито роль категорії ввічливості в процесі спілкування та її лінгвопрагматичні ознаки. Установлено, що ввічливість реалізується через складну систему стратегій і тактик, спрямованих на досягнення ефективного спілкування.

Ключові слова: категорія ввічливості, соціальна дистанція, психологічна дистанція, позитивна ввічливість, негативна ввічливість, мовні індикатори.

Постановка проблеми. Зацікавлення комунікативістикою наприкінці ХХ століття викликало прагнення до розуміння й пояснення механізмів вербальної інтеракції, яка перебуває під впливом установлених соціумом норм. У зв'язку із цим увагу дослідників привертає низка питань, пов'язаних із проблемами комунікації: виокремлення мінімальних одиниць спілкування – мовленнєвих актів, правил їх уживання, притаманих їм категорій, що забезпечують успішність контактування. До однієї з таких належить категорія ввічливості. У теорії мовленнєвих актів, започаткованій Дж. Остіном і Дж. Сьорлем, доведено, що конвенційні правила й сценарії мовленнєвої поведінки детермінують слововжиток і граматику вербальної інтеракції, яка вможливає не тільки реалізацію намірів, а й з'ясування інтенцій співрозмовників. Цю граматику умовно можна назвати грамаптикою ввічливості та інтерпретувати в комунікативно-прагматичному контексті, виокремлюючи марковані нею морфологічні й синтаксичні категорії, що поряд із традиційними грамаптичними значеннями стають ще й індикаторами ввічливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із кінця ХХ ст. категорію ввічливості аналізують досить різнобічно. Не оминули її представники комунікативної лінгвістики, насамперед у теорії мовленнєвих актів (А. Вежицька, Є. Ключев, Дж. Остін, Г. Почепцов, П. Стросон, Дж. Сьорль та ін.); теорії мовленнєвої діяльності (Х. Абельс, В. Гурєєв, О. Даниленко, О. Леонтьєв, Є. Тарасов та ін.) й особливо мовних стереотипів (Н. Баландіна, Ф. Бачевич, Т. Ларіна, М. Марцяник, К. Ожуг, К. Сікора, І. Томан, Н. Формановська та ін.).

З погляду лінгвопрагматики увічливість розглядають як комунікативно-прагматичну стратегію, зорієнтовану на досягнення позитивного результату процесу спілкування (П. Браун, Г. Грайс, Дж. Лакофф, С. Левінсон, Дж. Ліч, Р. Сколлон,

Т. Сколлон, Т. Ларіна та ін.), яка має категорійний характер (В. Алпатов, Р. Гуца, О. Земська, Т. Ларіна, І. Пірайнен, Ю. Скрипник, Й. Стернін та ін.). Функційна грамаптика акцентує увагу на проблемі адекватного й однозначного окреслення комунікативного наміру вербальними засобами (А. Акішина, О. Бондарко, М. Колтунова, С. Шабат-Савка, Н. Формановська та ін.). Крім того, доведено, що ввічливість має глибоке психологічне коріння й репрезентує лінгвокультурні народні традиції (Н. Бабич, М. Білоус, С. Богдан, Т. Ларіна, О. Миронюк, Я. Радевич-Винницький, М. Скаб, М. Телеки, В. Шинкарук, І. Шкіцька та ін.).

Дослідження граматики різних мов у працях Н. Баландіної, О. Бондарко, О. Земської, М. Марцяник, Г. Почепцова, М. Скаба, Н. Формановської, Р. Гуці, В. Шинкарука вможливили її сприйняття як комунікативного явища, що в реальному мовленні має специфіку й типологічно відрізняється від традиційного. Це вплинуло на переорієнтацію вчених із розгляду грамаптичних категорій як іманетного набору індикаторів мовної форми на виявлення в них глибинного комунікативного змісту й здатності ставати маркерами символічної поведінки, правила якої чітко регламентовані набором конкретних максим чи постулатів.

Категорійний характер увічливості на рівні вербальної інтеракції пояснюють реалізацією стратегій позитивної й негативної ввічливості, які об'єктивовані лінгвальними засобами, обраними комунікативними партнерами для регулювання міжособистісних взаємин, що варіюються залежно від дистантності/контактності, симетричності/асиметричності в системі координат «далі – ближче», «вище – нижче» [1, с. 18–19; 2].

Мета статті – з'ясувати, яку роль відіграє поняття дистанції в розрізненні позитивної та негативної ввічливості.

Виклад основного матеріалу. Актуальною для цього дослідження є теорія позитивної й негативної ввічливості П. Браун та С. Левінсона [7]. Соціолінгвісти розглядають увічливість із позиції реалізації стратегій мовців – у дотриманні конвенційних норм з метою шанування власного «лику» й «лику» партнера [7]. П. Браун та С. Левінсон описали механізми збереження «лику», пояснюючи його як універсальне поняття, що репрезентує своєрідний соціальний імідж, у збереженні якого зацікавлений кожен співрозмовник [7, р. 61]. Важливо, що збереження «лику» – це не мета комунікації, а умова й без її виконання неможлива подальша інтеракція. Позитивний «лик» (*Positive Face*) – це «бажання бути сприйнятим, шанованим», а негативний «лик» (*Negative Face*) – це «бажання бути незалежним, не відчувати перешкод». Саме це дало поштовх до виокремлення *позитивної й негативної ввічливості* [7, р. 129].

У розрізненні позитивної й негативної ввічливості суттєву роль відіграє поняття *дистанції*, прототипове значення

якого – «фізична відстань між двома пунктами (у просторі, часі)» [5, с. 286]. Дистанція репрезентує модус мислення й поведінки людини. Це своєрідний структурувальний культурно-специфічний принцип комунікації. Дистанція в її метафоричному розумінні пояснює стосунки людей із погляду кохання, дружби, поваги (чи її відсутність), стриманості, зарозумілості тощо. Інтимне коло спілкування пояснюють фізичною дистанцією між комунікантами. Емоційно близьку відстань оцінюють позитивно (*близький друг, бути разом, разом і назавжди*), а далеку, відповідно, – негативно (*далекій знайомий, далекий родич*). Можна говорити й про певну межу інтимності, пересікання якої свідчить про порушення дистанції (*сунути носа не у свої справи, причепився як реп'ях*). В офіційних взаємостосунках, навпаки, близьку фізичну відстань оцінюють негативно (*безпосередність, брак поваги*), а далеку – позитивно (*зберігати дистанцію*).

Соціальна дистанція, концептуалізована завдяки поняттю горизонталі й вертикалі, маркує статусну різницю. Ця ознака є відносно стабільною: адресант оцінює її на основі перцепції соціального статусу комунікативного партнера, обираючи власну позицію як вихідний пункт. Психологічна дистанція – це горизонтальна відстань, яка вказує на рівень близькості, знайомства, інтимності. Вона динамічна, оскільки має тенденцію до змінюваності внутрішніх станів мовця. Ці два поняття взаємопов'язані, але демонструють різні аспекти інтеракції. Способи оцінювання дотримання соціальної й психологічної дистанції ментально зумовлені. Кожна національна культура має загальні для конкретної спільноти інтелектуально-емоційні складники (норми та правила поведінки, цінності, звичаї і традиції тощо). Отже, дистанція – це двовекторне поняття, яке носії конкретної лінгвокультури можуть оцінити негативно через брак інтимності, приязні, щирості між співрозмовниками («свої») і позитивно, якщо воно означає повагу до комунікантів («чужі»). Мовні засоби можуть позначати дистанцію. Так, граматичні засоби маркують відстань між співрозмовниками безпосередньо (дейсис особи) й опосередковано (епістемічна дистанція та атмосфера спілкування). Під епістемічною дистанцією розуміють оцінку мовцем імовірності певної ситуації, яка ґрунтується на його метафоричній віддаленості [9, р. 371–395].

Теорію П. Браун та С. Левінсона міжкультурним аспектом увічливості доповнили Р. Сколлон та С. Сколлон [15]. Дослідники звернули увагу на парадокс концепції позитивної й негативної увічливості (з одного боку, мовці демонструють взаємозацікавлення й повагу, а з іншого – дотримуються дистанції). На вербальному рівні зацікавлення реалізоване висловленнями компліментів, підкресленням згоди й оптимізму, уживанням імен, афектонімів – *увічливість солідарності* [15, р. 37]. І, навпаки, дотримуючись дистанції, комунікативні партнери вдаються до гоноративів, вибачень, уникають тиску на адресата, дбають про збереження його «лику» – *увічливість дистанції* [15, р. 38]. Автори теорії акцентують на важливості балансу двох аспектів увічливості, тобто мовці одночасно дбають про незалежність (*independence*) і зацікавленість (*involvement*).

Лінгвісти зауважують, що будь-яка комунікація відбувається в межах трьох систем увічливості:

- 1) респекту (*deference politeness system*);
- 2) солідарності (*solidarity politeness system*);
- 3) ієрархії (*hierarchical politeness system*) [15].

Перша система є симетричною (рівний соціальний статус співрозмовників), але дистанція між ними виникає через офіційність спілкування (наприклад, уживання гоноративів *pane/pani, Sir/Madam*, звертання на *Vi, You*). Друга – передбачає симетричність, але дистанція завдяки неофіційній інтеракції зменшується, звідси високий рівень зацікавленості (наприклад, уживання вокатива *власне ім'я*, звертання на *ти*). Третя система є асиметричною – мовець із нижчим статусом удається до стратегій дистанціювання, а з вищим – може керуватися засадою зацікавленості [15, р. 41–46].

З погляду соціального статусу протиставлення *позитивна – негативна увічливість* відображає протиставлення *персональна – соціальна дистанція* [3, с. 60–87]. Комунікація на персональній дистанції вимагає щирості, а на соціальній – формального дотримання правил пристойності й стриманості. Повагу на персональній дистанції сприймають як симпатію, позитивне емоційне ставлення до адресата, а на соціальній дистанції – як визнання переваги, дотримання субординації.

Польська дослідниця етикету М. Марцяник, розглядаючи увічливість як набір стратегій тактової гри, сформулювала такі засади: солідарність, добродушність, применшення власної значущості й заслуг і, відповідно, перебільшення заслуг партнера тощо [11, с. 24–36]. Мовознавець виокремила дві суспільно апробовані норми, які регулюють увічливу поведінку в польській комунікативній культурі:

1) повага до комунікативного партнера за умови одночасного применшення власної позиції (увічливість підлеглого);

2) зацікавлення справами, важливими для співрозмовника [12, с. 85]. Лінгвістка наголошує на значенні прагматичних чинників, які впливають на увічливу поведінку, з-поміж них – ситуація спілкування, комунікативна інтенція, характеристика інтерактантів (вік, соціальний статус, рівень знайомства) [12, с. 32].

Більшість мовознавчих студій, що продовжують традицію, започатковану П. Браун та С. Левінсоном, уможливають установлення правил і норм увічливої поведінки на рівні комунікативних стратегій, які стосуються насамперед поведінкових і психологічних характеристик.

Сьогодні до поняття увічливості виокремився дискурсивний підхід, який пов'язаний із контекстами, урахуванням ролі адресата. Його прихильники С. Блум-Кулка [6], С. Міллз [13], Р. Уоттс [16] підкреслюють необхідність аналізу комунікації як процесу й пропонують вивчати стратегії, функції та мовне вираження увічливості через суб'єктивне сприйняття інтерактантами [14; 16]. На думку Р. Уоттса, співрозмовники з метою оптимізації спілкування використовують усі можливості вербальної й невербальної поведінки (від прямої, грубої, агресивної, до увічливої) [16]. Крім того, виокремлюють два поняття увічливості: *Politeness₁* (розуміння увічливості/неввічливості носіями мови на побутовому рівні) й *Politeness₂* (інтерпретація увічливості як наукового терміна в теоретичних міркуваннях) [8, р. 163–164].

Критика увічливості як універсальної категорії полягає в тому, що вона переважно демонструє західноєвропейську дійсність [6; 13; 16], із чим важко не погодитися. Поняття *увічливість* має неоднакову реалізацію в різних національних культурах [4; 15; 16]. Так, британська лінгвістка С. Міллз, визнаючи важливість універсальної теорії увічливості для подальшого розвитку лінгвопрагматики, вказує на її обмежений харак-

тер. На думку дослідниці, увічливість репрезентує складніший феномен, ніж це запропоновано в універсальній теорії [13, р. 57–58].

Вибудовуючи власну теорію увічливості, Р. Уоттс [16] пропонує тріаду (три зразки поведінки): *увічлива поведінка* – *неввічлива поведінка* – *соціально доречна (немаркована) поведінка (politic behavior)*. За його вченням, кожен учасник комунікації може визначити, яка поведінка в тій чи тій ситуації спілкування є оптимальною, відтворити її у відповідному контексті. Запропоновано розрізнити поняття *розсудлива поведінка (politic behavior)* і поняття *ввічливість (politeness)*, а також акцентовано на важливості прагматичного підходу до аналізу увічливості, а саме необхідності врахування прагматичного контексту (комунікативної мети, часу й місця, інтенції інтерактантів, їхніх статусів, соціобіологічних характеристик, правил і конвенцій мовленнєвої поведінки, прийнятих у тому чи тому суспільстві тощо). Теорія Р. Уоттса є важливою щодо класифікаційних ознак поведінки й пояснює способи вираження увічливості на національному лінгвальному матеріалі.

Висновки. Увічливість – це комунікативно-прагматична категорія, яка покликана регулювати процес спілкування й сприяти створенню гармонійних і доброзичливих взаємин засобами мови. Крім того, увічливість як необхідний складник ефективного спілкування впливає на процес комунікації, а також репрезентує залежність уживання мовних засобів і категорій від ситуативного контексту. На тлі гречності найсуттєвішим прагматичним параметром є соціальний статус, який зі свого боку пов'язаний із поняттям соціальної та психологічної дистанції. Реалізація стратегій позитивної й негативної увічливості передбачає дотримання чи зменшення дистанції, що впливає на вживання відповідних мовних індикаторів вираження категорії увічливості. Успішність спілкування залежить від правильного й доречного вибору мовних засобів, доцільне використання яких викликає потрібний ефект. Для його пояснення застосовувалася низка прагматичних параметрів, таких як комунікативна ситуація, комунікативно-прагматичні компетенції співрозмовників, соціобіологічний паспорт інтерактантів тощо. Перспективним видається виокремлення й аналіз мовних засобів вираження категорії увічливості з погляду протиставлення персональна – соціальна дистанція.

Література:

1. Баландіна Н.Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: монографія. Київ: АСМІ, 2002. 332 с.
2. Болотнікова А.П. Граматичні індикатори вираження категорії увічливості в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01. Запоріжжя 2018. 257 с.
3. Карасик В.И. Язык социального статуса. Москва: Ин-т языкознания РАН; Волгоградский государственный педагогический институт, 1992. 330 с.
4. Ларина Т.В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций. Москва: Рукописные памятники Древ. Руси, 2009. 512 с.
5. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/>.
6. Blum-Kulka S. Pragmatyka dyskursu. *Dyskurs jako struktura i proces* / pod. red. Teun A. van Dijk. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2001. S. 214–241.
7. Brown P., Levingson S. Politeness: Some Universals in Language. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987. 345 p.

8. Eelen G. Politeness and Ideology. *Pragmatics*. 1999. Vol. 9. № 1. P. 163–173.
9. Evans V., Melanie G. *Cognitive Linguistics. Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. 830 p.
10. Hogan K. *The Psychology of Persuasion. How to Persuade Others to Your Way of Thinking*. Gretna: Pelican Publishing Company, 2004. 288 p.
11. Marcjanik M. *Polska grzeczność językowa*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, 1997. 285 s.
12. Marcjanik M. W kręgu grzeczności. Wybór prac z zakresu polskiej etykiety językowej. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2001. 205 s.
13. Mills S. *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 266 p.
14. Mills S. Discursive approaches to politeness and impoliteness. *Discursive approaches to politeness* / ed. Linguistic Politeness Research Group. Mouton series in pragmatics. Berlin; Boston: de Gruyter Mouton, 2011. P. 19–56.
15. Scollon R., Scollon S. *Intercultural communication: A discourse approach*. Oxford: Basil Blackwell, 1995. 336 s.
16. Watts R.J. *Politeness*. Cambridge, 2003. 318 p.

Болотнікова А. П. Комунікативно-прагматическа категорія вежливості і поняття соціальної та психологічної дистанції

Анотація. В статтю проаналізовані поняття соціальної та психологічної дистанції, їх вплив на комунікативно-прагматическу категорію вежливості. Увага зосереджена на категорії вежливості з точки зору лінгвопрагматики. Установлено, що в розрізненні позитивної та негативної вежливості суттєву роль грає поняття дистанції. Описано комунікативно-прагматический потенціал мовних засобів вираження категорії вежливості та механізм вербалізації стратегій позитивної та негативної вежливості в плані порушення або дотримання соціальної дистанції. Розкрито роль категорії вежливості в процесі спілкування та її лінгвопрагматическі ознаки. Установлено, що вежливість реалізується через складну систему стратегій та тактик, направлених на досягнення ефективного спілкування.

Ключові слова: категорія вежливості, соціальна дистанція, психологічна дистанція, позитивна вежливість, негативна вежливість, мовні індикатори.

Bolotnikova A. Communicative-pragmatic category of politeness and concept of social and psychological distance

Summary. The article analyzes the concept of social and psychological distance, their influence on the communicative-pragmatic categories of politeness. The focus is on the category of politeness in terms of lingual pragmatics. It has been found out that in distinguishing between positive and negative politeness the notion of distance plays a significant role. The communicative-pragmatic potential of language means of expressing the category of politeness and the mechanism of verbalization of strategies of positive and negative politeness against the background of violation or observance of social distance are described. The role of politeness category in the communication process and its linguistic and pragmatic features has been revealed. It has been found out that politeness is realized through a complex system of strategies and tactics aimed at achieving effective communication.

Key words: category of politeness, social distance, psychological distance, positive politeness, negative politeness, language indicators.